

Տրւշման (վալ. dusmanu) թշնամի:
Տրուադ համարձակ,
Տրուադա լին յանդուգն:
Տրուադա լին եւանդ:
(Մեղեղ էւ Բ. Բ. Բ.) Մեղու Վոսթոս

ՄԱՅՆԱՆՈՍԱԿԱՆ

“ԵՂՐԱՅՐԱԿԱՆ ՕՂԵՆԻԹԻՆ”

Братская помощь пострадавшимъ въ Турціи
Армянамъ. Москва 1897. (Հայ-ուստական մա-
մատենագրական հասարակոյ պատկերապարզ Մու-
կուա 1897):

Սեր առնել գրուած է Պր. Գրիգոր Զան-
շեանի խմբագրութեամբ հրատարակուած այս
ստուար հատորն, որ թէ իր հետաքրքրական բազ-
մակողմանի բովանդակութեամբն եւ թէ առաջա-
դրուած նպատակովն արժանի է ամէն Հայոց սեղանի
վրայ դնուելու: Գրքին ընդհանուր արժանաւորու-
թեանն եւ նպատակին վեհութեան վրայ արդէն մեծ
համակրանքով Հանրի խմբագրութիւնը խոսած
է վերջին Գրիգորեանի համարին մէջ, բայց այս
Հասարակութեան ուրիշ առաւելութիւններ եւս ունի,
թէ իբրեւ զայս քրդիւն Բոլոր թէ իբրեւ ար-
դիւնը հայ-առաւելութեան Բոլորեանի ի
նպատակ եւ ընդհանուր գաղափարի: Եւ որով-
հետեւ մեր արեւմտեան Հայ բնութեցողները թէ
ուստերէն ինչպէս լինելով եւ թէ այլ շատ յայտնի
պատճառներով հնարաւորութիւն չունին մտաէն
ծանօթանալու այս ընտիր մատենագրական հաւ-
աքածայի, ուստի յատկապէս մեր բնութեցողներուն
այն մասին համար աւելորդ Համարեցանք գէթ
ամփոփ քաղաւածք մը ներկայացնել անոր բովան-
դական Բոլոր յօդուածներէն: Այս կերպով նոյն
բնութեցողները միանգամայն առիթ կ'ունենան
փորձիկ գաղափար մը եւս կապել բուն ուստական
մատենագրութեան եւ անոր լաւագոյն ներկայա-
ցուցնելու վրայ:

“Եղայրական Օգնութիւնը” կը սկսի Պր. Գ.
Զանշեանի յոսանքով: յանուն խմբագրու-
թեան, որ ընդհանուր պատրաստողական Հայեացք
է ամբողջ գործին վրայ: Բուն գիրքը կը բաղկանայ
հետեւեւ զարմին:

Ա. Ներածութիւն (I—XLVI).

Բ. Առաջին Բաժին (1—752 էջ) եւ

Գ. Երկրորդ Բաժին (1—128):

Մենք կարգաւ պիտի խօսինք այս երեք բա-
ժիններու վրայ:

1 Եւ մասնաւոր սեղանութիւններ կցել յօդուած-
ագիրներու կամ Եղայրական “Եղայրական օգնութեան”
գործակցող ուստ գրաւեաններու մեծ մասին վրայ:

Ե.

Ներածութիւն.

Այս բաժնի մէջ գրուած յօդուածները, բոլորն
ալ կը վերաբերին Հայ որբերու, Ռուսաստան եկած
Հայ զաւթականներու եւ առ. Հասարակ թշուա-
ւացած Հայ քնտանիքներու աղիւղորմ վիճակին:
Ս. Գրիգ. Նարեկացու համառօտ որդին եւ ուստ
բանաստեղծ Զեմբուհիովի վաղաժամաւոր մի տուն
քերթութեան վերջը Ներածութեան զուգը կը բա-
նայ մեզ Կ. Բ. իր մի զգացուած բանաստեղծու-
թեամբ: Ընդհանուր կարծիքի համաձայն՝ այս
Կ. Բ. կեղծանուն տակ ծածկուած է իր ուսում
նասիրական եւ բանաստեղծական ոգովը ծանօթ
կայսերապետ իշխան մը. յառաջ բերենք մի երկու
տող Օգնողական Կ. Բ. ի բանաստեղծութենէն,
որ կը կրէ “Յայտնութեան գրքէն” (изъ апокалип-
сиса) վերնագիրը.

Կանգնած՝ դրանդ առնել, կը բաղկենմ.

Ընդունել զիս ներս, խղիւղը.

Յոգնած, մերկ, խեղճ ու անկարող եմ,

Գիտար ու հեռու ե ուղիս . . .

Ընկնուած ես դուն աշխատանքէն

Կուռն. Ես կ'առնեցնեմ ուժը.

Կու լսա դուն. Իմ ձեռքով քու աչքէն

Կը սրբեմ վերջին աղոթներդ:

Այս բանաստեղծութենէ վերջը կու գայ
3 յօդուած եւ մի նոսմակ Ս.-Петербургskia Bъдо-
жости լրագրէն քաղուած: Այս լրագրէն, որու
վրայ որդէն առանձնապէս առիթ ունեցանք խո-
սելու ասիկց յառաջ, ուստական առաջին կարեւոր
թերթին եղաւ, որ ձայն բարձրացուց յօգուտ տա-
ռապետ Հայոց եւ այս՝ այն ժամանակ երբ պա-
րագաներն արեւ չուէին անպատահել: Քրիստոնէա-
կան անշահաբէր կարեկցութեան առաջին օրինակը
ցոյց առաւ. Հայոց Եւոսն Սերգիւսի վարչապետի՝ որ
մահացին բարոյական ազդեցութիւն ունի մարդը
Ռուսաստանի մէջ եւ կատարելապէս՝ սուրբ մարդու
հոշակի վրայէն: Այս մեծարդ ուստ քահանայ
զգայուն նոսմակով մը կը յորդարէր իր Հայրենա-
կիցներն, որ նիւթական նպատակ հասցնեն իրեն
թշուաւացած քրիստոնէայ եղբայրներուն եւ ինքն
իր կողմէ 200 ռուբլ (500 ֆրանկ) իր նուիրէր:
Այս առթիւ իշխ. Ռեւոլյուցիոն (Ս.-Пет. Вѣд.
լրագրի խմբ.-հրատարակչը) գլխաւոր աշխատա-
կիցը Վարդիմիր Գոլումբսկի, որ ինչպէս իր յօդուածին
ուստ պարտած կենդանագրէն կ'ընելայ, համակրելի
եւ խաչուն գէղնով երիտասարդ է, “Հայ Եղայր-
անք” վերագրով վերին աստիճանի համակրական
յօդուած մը գրեց ինչպէս Հայ արեւմտեաններու . . .
Միւս 2 յօդուածներն եւ մէկը՝ Կարոյ յաշուգ-
եղնէ Կ. Մուրադեանի՝ ընդգէմ Новое Время
(նովոյե վրեմն) լրագրի յորձանմաններն, եւ եր-
կրորդը՝ անտարադիր՝ Կովկաս ապաստանած զաղ-
թականներու եւ պանդխտներու որդունքի վիճա-
կին վրայ, Գեղեցիկ է նաեւ Ալեքսէյ Ժոհան-Յիւլի
բանաստեղծութիւնն, որու մէջ կը նկարագրուի
Հայաւուած ժողովրդեան աղաղակներն առ Բար-

ձրեայն եւ որու վերջին երկու տողերու առաջ քան
ստեղծին ընդհանուր առմամբ կը գտնէ՝

«Տէր, ցոյց տուր թէ կը լռես երկրի հեծեծանքը,
Յոյս տուր թէ Դոսն՝ կը տեսնես ազգի չարչարանքը»

Հայ որբերու զոհն վնասիկ վնաս զանազան
եւրոպական եւ ամերիկական աղբիւրներէ առնուած
տեղեկութիւններէ վերջը գրուած է երիտասարդ
վեպիկը ի Ս. Տարնիանի «Ֆայաք վաղորդի»
(բախտէ հարուածեալ) վերնագրով ուրուսէ փոքր
գրչոյք ուր կը պատմուի՝ փաստական հայ ընտան-
նիքի մը լեռան վրայ ջրտնէ ստեղծուած արկածը։

Այսուհետեւ համառօտ մատենագրական մը
կայ անխնդր հայասեր Հ. Ըարմէտանի վերջերս
բարեգծ. նպատակու հրատարակած Livre d'or
des martyrs de la charité գրքին վրայ, ներածու-
թեան մէջ կան նաեւ Բանաստեղծութիւններ՝
Տէր-Վելլի մարգկային արտասուքի հոսումն հաւի-
րող, Պերեկ-Վելլի-Էնն (առաջ տիկին), որ կը յոր-
դորէ շարժաստիւ, այլ անհայտանալով թեան մէջ
եւս շարժաստիւ եւ յաւաք հայ գաղթականի հրա-
ժեշտի երջն իր թշուառ ծննդավայրին, եւ Եվգ.
Մարտիէ բերթուածն, որ յատկապէս գրուած է
պարագային յարմար, եւ կը սկսի «Ողջմտով՝ առաջ-
մանաւոր ժողովուրդը, Բայց ներածութեան ինչ-
պէս եւ ամբողջ գրքի կարեւոր մէկ նորութիւնն է
կոմս Լէվ Տոլստոյի փրկանքի նամակը, որով այս
հանրածանօթ առաջ իրիւստփայ - վեպագիրը՝ կա-
տարեպալէս կը համարի «Պր. Զանչեանի ձեռն-
արկած բարի գործին, եւ ցաւ կը յայտնէ, որ
հեռանդութիւնն աղբիւրը եղաւ իրեն անողնա-
ցընելու այն գրուածն, որ մտադիր էր առաւարկել
այս հաւաքածոյի մէջ գրուելու համար, եւ նամակը
իր վերջացնէ հետեւեալ իմաստով. «Իմ բողոքական
հոգեւոր կը բազմաւ որ այդ մատենագրական հաւ-
աքածուն յաղորդութիւն ունենայ եւ հասնի մտա-
գրուած նպատակին»

Ռ.

Ա. Բաթին:

Գրքին բուն մատենագրական մասն այս բա-
ժինն է, որ ամենէն ընդարձակն է եւ ուր՝ որոշ
նպատակով, առաջ եւ հայ հեղինակներ կը միանան
մերձ ընդհանուր գրական նիւթերու վրայ ճառե-
լու, եւ մերթ հայ ազգի անցեալ եւ ներկայ բարոյ-
ական եւ մտաւոր վնասը նկարագրելու. Ռաբիսայի
է տեսնել, որ հաւաքածոյի ձեռնարկողը յաղորդած
է տալ այնպիսի գրուածներ եւ մանաւանդ գրուեր
է այնպիսի առաջ գիտականներ, որոնք Ռուսաս-
տանէն դուրս ալ հռչակ կը վայելն իրենց մաս-
նագիտութեան մէջ:

1. Ամենէն յառաջ կը հանդիպինք դարձեալ
Կ. Բ. Բ. բանաստեղծութեան, ուր օգոստոսափառ
բերթուածողն կը յայտարարէ՝ թէ էնք «որորոցն
սկսած կը վայելն փառք, հարստութիւն, բարձր
գիրք. բայց իր այս բնածին տուրքերն չեն, որ կը
գրուեն զինքը. եւ նա չի պարճեմար այն բանով

1 Այս գրչոյքը առնուած է «Մալիկ Ըսգրէն, ուր
ստուան էր բնագիրը:

թէ «արքայական արին կը հոսէ իր երակներուն
մէջ» այլ կ'ուզէ իր հարստաւ ժողովրդեան վտառ-
հութիւնն ու սերը գրաւել ազգային, առաջ եր-
գրով փառաբանելով Մայր Ռուսաստանը...»
Այսուհետեւ կու գան՝

2. Բելլի-Վելլի նամակներն իր կնոջ, որոնց մի
մասն արդէն տպուած են անցեալ տարի, եւ մաս
կէսը առաջին անգամ ինչեւս՝ այս գրքին մէջ: Բե-
լլի-Վելլի հեղինակութիւնը գեռ այնչափ մեծ է
Ռուսաստանի մէջ, որ իր այդ մանաւոր նամակ-
ներն, որոնք սղարուած են իր կնոջ, Մոսկուայէն
եւ այլ քաղաքներէ 1846—47ին, հետաքրքրու-
թեամբ կը կարդացուին, մանաւանդ որ իր մա-
հառանէ շատ քիչ յառաջ են միայն գրուած:
Այս յօդուածին կցուած են Բելլի-Վելլի եւ իր բն-
տանիքի պատկերները:

3. Ա. Բաթին-Վելլի յաղագր բանաստեղծու-
թիւնը՝ այլաբանական իմաստով — «Առակի
ծնունդը»:

4. Պրոֆ. Պ. Ն. Միլե-Վելլի ընդարձակ ու-
սումնասիրութիւնը հնարուցեալ առաջ պրոֆեսոր-
պատմական վրասմովիկի համալսարանական գոր-
ծունեութեան վրայ, Այդու եւ Գրանտովիկի կեն-
դանագիրը:

5. Պրոֆ. Ֆ. Կորշի թարգմանութիւնը
նշանաւոր ժամանակակից յոյն բանաստեղծ Անթի-
ոփիս Ալեքսանդրի († 1879) «Սամուէլ» վերնա-
գրով գեղեցիկ բերթուածին, որու մէջ նկարա-
գրուած է Եփրատի Սուրբ լեռնական քաղաքի
բնակիչներուն եւ իրենց մը յատկապէս Սամուէլի
կատարած քաղաքործութիւններն Եփրատի տաճիկ
նահանգապետ Ալի Գաշայի յարձակմանը դէմ:

6. Տիկ. Նելլի-Վելլի Բայաթարութիւնը՝ Գեր-
շիկ մամուլներու միմանց հետ ունեցած թղթա-
կցութեան հարաբարականութիւնն առկայ: Այս նա-
մակներուն մէջ՝ որոնց թիւը 16 հասն է, հետաքրք-
րութեամբ կը կարդացուին մանաւանդ անոնք՝
որոնք կը վերաբերին Պետերբուրգի մէջ Գերշիկի
կրած տպաւորութեան՝ երբ 4 տարւոյ աքսորէն
վերջն ետ կը դառնար հին:

7. Բայրանովի մի փոքր բանաստեղծութիւնը՝
Ջերմամայ Մուշկոյէն առնուած:

8. Գ. Մարշի-Վելլի-Վելլի մի գեղեցիկ երգիչ —
վեպիկը՝ «Գիշերը վերնակիցութեան ստիւղէն»:

9. Ա. Բաթին-Վելլի «Երկու ողբերգութիւն, վեր-
նագրով, սրամիտ եւ զգայուն ոճով գրուած նա-
րակեպը»:

1 Բելլի-Վելլի Ռուսաց նշանաւոր գրագէտներն մէկ
է, ինք յայտնի է մանաւանդ իրեն վերին աստիճանի յա-
նդէ եւ բարեխղճ գրագրու: Պատման է 1848ին:

- Ռ. Բաթին:
- Ֆաղաքատնութեան դատախոս:
- Ռուսական գրականութեան դատախոս:
- Հրատարակութեան եւ քաղաքական գործիչ: Աք-
սորուած էր Ռուսաստանէն իր ազատական գրութիւններուն
համար:

2 Նշանաւոր թարգմանիչ. յայտնի է մանաւանդ իր
անգլ. Shelley թարգմանութեամբ:

3 Կոստան - հեղինակ, իր վեպերու նիւթի կ'առնէ
գիտաբանական սերիքի բնակիչներու կենսանքն:

4 Պրոֆեսոր:

քաղաւած են գլխաւորաբար Աստուածաշնչէն եւ եւ—Ը դարերուն գաղութող հայերէն թարգմանական գրութեանքէն: «Դաւիթ Սասունցիի» այս առևերին թարգմանութիւնն արդէն տպուած էր 1881ին Ռուսաց կրթական Պաշտօնութեան օրագրին մէջ (Հսկում. Բիւլ.). բայց Պ. խալաթեան աշգըստ հայերէնում և այն թարգմանութիւնն, եւ աւոր կցած է ընդարձակ ներածութիւն մը:

23. Կ. Տէրբէրովսկի Տետրերըրական յագումարը՝ յուսանկարի եւ բնութեան զգացման վրայ:

24. Ի. Բելաւաշով գողորիկ բանաստեղծութիւնն, որու մէջ կը գանդատի թէ «չենք տեսներ մենք մեր հայրենուած եղբայրները, չենք տեսներ անոցը գաղաւաղի արշունքները»:

25. Գիւնեւի՝ «Գարնան քերականագրով, որ կը բովանդակէ Զանապարհորդական յիշողութիւններ» հեղինակին Եպիսկոպոսի նահանգի մէջ կատարած ուղեւորութիւնն:

26. Կոմսուհի Ռուբինով կը նկարագրէ Պշաւան եւ խէլսուրթի կողմանեան լեռնաշառաւանդները մէջ կատարած Զանապարհորդական շրջանգրական նպատակով: Այս ուղեգրութեան կցուած են նաեւ պատշաճաւոր նկարներ, որոց օրինակներն աւ կոմսուհի տուած է Պր. Զանշեանի՝ յագումարի հետ միասին տպուել համար: Տ. Ռուբինովայի այս յոգնուած ունի գիտնական արժէք եւ գրուած է շատ մատչելի կերպով:

27. Ե. Ալեքսեւիչի սիրուն բանաստեղծութիւնը՝ «Իմարտ» գետի վրայ:

28. Մ. Ալեքսեւիչի յոգնուած՝ կայուածաւոր կոմսուհի Ալեքսանդրովայի կայանած ծրագիրն էր «գեղացիները ազատագրելու մասին 1818ին, այսինքն 43 տարի յաւաժ այն թուականն, երբ այդ բարեբար միտքն իրագործուեցաւ»:

29. Ն. Ստրուբինսկի Տնտեսական օրագրութիւնը՝ «Հանձնարող թշուառը» վերնագրով, մալորական կայանի բանաստեղծ Էլեֆէնկոյի վրայ, ուր կը նկարագրուի գլխաւորապէս այդ հանձնարող «թշուառի» կեանքն եւ արտաբայարի մէջ կրած առաւանդները:

30. Գր. Զանշեան ոգեւորուած ոճով կը յիշենք «Պատմութեան փայլուն մէկ էջը», Ռուսական 1861ին նշանաւոր Ռեֆորմներու — 38ամեայ տարեգրութիւնն առթիւ, նկարագրելով 20 միլիոնէն աւելի առաւ մեծիկներու գերութեան կապանքն ազատուիլը, եւ կը պատմէ զանազան հետաքրքրական յարաբերութիւններ: Այս հայտական մեծ

գործին համար է, որ Ալեքսանդր Բ. կայսրը իրաւամբ կը կրէ «Ազատութիւն» կոչումը:

31. Ա. Գեւորի 2 տունն աստուաւորը:

32. Պ. Օբլեյնսկի «Թիշողութիւնները» վերոյիշեալ մեծ բարեկորդութիւններու վրայ, որոնք մէջ նա կը պատմէ Վերսալի (գաւազանի ինքնագրութեան) առաջին քայլերն, եւ գաղափարութեան որոնք վիճակը նոր գաղափարներու հաստատութեան յաւաժ:

33. Ի. Աստուի զրոյցը՝ «Խուլ տեղը», գիւղական կեանքին:

34. Ա. Ալեքսեւիչի յոգնուած իրաւունքի Ռուսական Եւրոպայի «Անյայտ հանելուկի առջեւ» զրոյցին:

35. Ա. Գիւնեւի զանապարհորդական վերնագրութիւնը:

36. Ն. Ս. Ս. յիշողութիւնները Ա. Արցիմովիչի եւ Տիւ. Արցիմովիչի գողորիկ մասին: Արցիմովիչ առաւանդական նահանգապետ էր եւ բարեկորդութիւններու ժամանակին ամենաազնիւ անձերէն մէկն էր. իր կատարած նահանգին մէջ էր օր. Արցիմովիչի գիւղական գողորիկ: Այս երկու անձնաւորութիւններն ալ մեծ հոգ տարած գեղացիներու զարգացման գործին:

37. Կ. Բելաւաշովի յիշողութիւնները Կոմ. Մի. Լարս — Միլիւիչի վրայ, Կոմս. ինչպէս յայտնի է՝ ծնած է 1826ին, իր կրթութիւնն առած է նախ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանն եւ ապա կայսերական անձնագագէտի գողորիկը: 1855ին պատերազմին նշանակուած է Կարսի նահանգապետ (երբ դեռ Ռուսները գրաւած էին): 1856ին, 30 տարեկան հասակին մէջ զօրապետի աստիճան է ընդունած եւ հարաւային Դարբասի կառավարիչ է կարգուած: 1876—77ին պատերազմին կոմսական գործն բաւական Տրոյանաւոր էր: 1876ին առաւ Արգասանը, Զարեգ Մուխթար փաշայի բանակը եւ յարձակմամբ գրաւեց Կարսը, որուն համար ընդունեցաւ Ալալիսի Բարձր շքանշանը: Պատերազմէն վերջը, 1878ին շնորհուեցաւ անոր՝ Իսա—Բեկ տաղարը: 1879ին իբրեւ ընդհ. նահանգապետ Աստրախանի՝ ժամանակին տարածուելու առջեւ առաւ. յետոյ տեղափոխուեցաւ Խարկով նոյն պաշտօնով: 1880ին նշանակուեցաւ նախագահ՝ Բարձրագոյն կարգաւոր յանձնարարովն, որ հաստատուած էր առաւ յեղափոխականներու դեմ գործելու համար, եւ մինչեւ այն ժամանակ նման շտեմարան իշխանութիւն եւ արտօնութիւններ տրուեցան իրեն, որ լաւ ապացոյց է թէ ինչ մեծ վստահութիւն կը վայելէր Ալեքսանդր Բ. կայսրը: Երբ յանձնարարով լուծուեցաւ, Լ. Միլիւիչը 1881ին հաստատուեցաւ ներքին գործերու Պաշտօնէին: Նոյն տարին՝ պատահեցաւ Ազատական կայսեր պաշտօնութիւնը, եւ Լորիս—Միլիւիչը այս դէպքէն 2 ամիս վերջը հրաժարական տալով՝ բոլորու

1. Բնագաղաւթ. յայտնի է իբրեւ Բնական գիտութիւններ Ժողովրդականացող, այսինքն այդ գիտութիւնները հասարակ ընթերցողին հասկանալի կերպով շարժապարհ կը անդրդ:

2. (Կենդանուն) գրագէտ — ֆիլոսոփա:

3. Ռուսական առաւ տարին: Մոսկուայի Կոյս, Հնագիտ. Ընդ. Նախագահ, Հնագ. նպատակով յատուկ յանձնարարով մը հետ Զանապարհորդած է Կովկաս:

4. Պրոֆէսոր Տոմարյանի, ուր կը գտնուէին եւրոպ. գրականութեան վրայ (գլխ. անգլ. եւ սպան.) և զը համարուի Ռուսաստանի ամենապատշաճ Ընթերցողութիւն:

1. Մանանցած է 1861ին դատաւարական բարեկորդութիւններ իրագործման:

2. Յաւանդութիւն թարգմանիչ եւրոպական լեզուներէն: Պրոֆէսորի կին:

3. Գործող 1861ին բարեկորդութիւններ:

4. Նշանաւոր թիւիչ: մեծ բարեկամ Լորիս Միլիւիչի:

վին հեռացաւ Ռուսաստանն եւ սկսաւ ապրիլ Եւրոպա գլխաւորապէս հարաւային Գաղղիա՝ Ահա այս վերջին ժամանակին կը վերաբերին հանգուցեալ Բելգիայովի յիշողութիւններն, որ շատ մաս բարեկամ էր կոմսին եւ անոր անձնական բժիշկն էր։ Կոմս վախճանեցաւ 1886ին Նիցցա։ Իր մարմինը բերին Կովկաս եւ թաղեցին Տփլիսի Հայոց վանքին Մայր եկեղեցւոյ գաւթին մէջ, ուր այժմ իրեն զեղեցիկ շիրիմ է կանգնուած։ Կոմսն ուներ 2 որդի (2ն ալ զինուորական) եւ 3 աղջիկ, Բժիշկ Բելգիայովի եր յօդուածը վերջանցելով կ'սէ՛ թէ՛ «Ռուսաստանն յանձին Լորէս - Մէլքեովի կորսնցուց իր ամենէն տաղանդաւոր եւ ամենէն ազնիւ որդիներէն մէկը»։

38. Գր. Զաւենա՛ն յիշողութիւնները վերոյիշեալ Բելգիայովի մասին, յօդուածին սկիզբն արդէն կը պարզէ՛ թէ ինչպիսի անձ էր այս բժիշկը։ «Ահա ժամը մը, կ'սսէ Պ. Զաւենան, որու համար ամենէն չար եւ ամենէն երկար լեզուներն իսկ գէշ չեն կրնար խօսիլ»։

39. Մ. Սալախովի՛ վերջին նամակները Բելգիայովիին, որոնց վերջին ձեռագիրն, որ թուադրուած է 22 Ապրիլ 1889, այսինքն տաղանդաւոր ուսու մատենագիրին մահէն 7 օր միայն յառաջ, տալ ըողջակա վիճագրութեամբ ներկայացուած է։ Այս նամակները լոկ բարեկամական բնաւորութիւն կը կրեն։

40. Բաշնա՛ր 3 բանաստեղծութիւնները։

41. Ն. Զաքարիաթովի՛ զբաղան յիշողութիւնները՝ նշանաւոր առաջ հեղինակներու՝ Տուրգենիւի, Սալտիկովի եւ Գարշինի վրայ։

42. Ս. Զաքարիաթովի՛ համառօտ կենսագրութիւնը եւ պատկերը. (ծնած է 1821, մեռած է 1887)։

43. Ա. Ժեմա՛նովի՛ գեղեցիկ բանաստեղծութիւնը։

44. Լ. Մաքսիմովի՛ անկողնապահ տեսութիւնը՝ «Երկու ուսումնական մշտնադասներ», վերջնաբով։ Պ. Մաքսիմովի՛ այս յօդուածն իր համառօտութեան մէջ իսկ բաւական ծիշք կը պատկերացնէ Միխայիլեան Միարանութեան հաստատութիւնը, կը պատմէ ընդարձակօրէն անմահ հիմնադրին աննկուն ջանքերն իր մտադրութիւնն իրագործելու, եւ ամփոփ տեսութենէ մը վերջը Միարանութեան այնչափ բեղմնաւոր եւ հանրածանօթ գործունէութեան վրայ՝ կը գրէ. «Միխայիլեաններն իրենց մատուցած ծառայութիւններով՝ միայն հայ աշխարհի յարգանքն եւ համալիրութիւնը չէ որ դրաւած են։ Վենետիկի գիրերը հլուրնայաւած է, եւ ապա բովանդատ ուսումնական Եւրոպան կը յարգէ զիրենց իբրեւ «Գիտութեան օրինակելի աշխատարաններ»։ Խոսելով առանձնապէս Վենետիկի Միխայիլեաններու մասին՝ յօդուածագիրը կը շեշտէ այս վերջիններուն առաւ-

ելութիւնը իբրեւ ուսումնական լեզուագէտներ, թէ՛ եւ իբրեւ Նոր հիմնարկութիւն (1811ին) բնականաբար նուազ գործունեայ անցեալ ունին, համաժամանակով Վենետիկի վանքին հետ։ Ի վերջոյ պ. Մաքսիմովի՛ Միխայիլեաններու գործունէութիւնը՝ իբրեւ առաջին հայ ուսումնականներու (այս բառին եւրոպական իմաստով) կը հաւասարեցնէ Նորոգութեան դարուն հասնիքներուն։ Թորուածին կցուած է Վենետիկի Միարանութեան Ընդհ. Արքայ Աթ. Մարշալի պատկերը։ Այս տեսութեան իբրեւ շարունակութիւն կրնայ համարուիլ՝

45. Ա. Գալանի՛ թաղանթաւ «Հայաստանի ֆիզիքական աշխարհագրութեան ուսումնագիտչներ» (esquises) յօդուածը՝ հեղ. Զ. Լ. Ալիշի՛, որուն պատկերը դրուած է յօդուածին սկիզբը։ Այս «ուսումնագիտչներն», ցարդած են մեծարդ հեղինակը՝ «Եւրոպայի Հայրենաց Հայոց» դրուած են։ Այս յօդուածին կցուած են 4 պատկեր՝ Վարազայ լեռը, Վանայ լիճը, Վանայ բերդը, Նանա Թագուհւոյ (ԺԱ դար) կամուրջը (Տփլիսի նահանգ) եւ Կիլիկիայի (Կիլիկիա)։

46. Ա. Միլլերի՛ սանկրեաթերէն թարգմանած Վիլհելմ-Էլի վերնագրով դրաման, որու հեղինակն է բանաստեղծ Կլեպտա, եւ կը վերաբերի հնդկական դասական գրականութեան ոսկեդարուն (Ձ. Գ. Ե. Գ.)։ Նիւթը կը դառնայ աստուածներու եւ չար ոգիներու հակասականութեան շուրջը՝ յաւեթաճարի մը պատճառով, զոր յափշտակած էին այս վերջինները։ Պ. Միլլեր մեզ կու տայ այս դրամի նախաբանն եւ Ա. գործողութիւնը՝ ընդարձակ եւ հմտակց ներածութեամբ մը։

47. Ս. Գալանի՛ մի փոքրիկ բանաստեղծութիւնը Հայրենէն։

48. Պապովի՛ կազմած կենսագրութիւնը հայ չորսդէս Եղովհ. Լաւրենտի՛ Եղովհ. Դաւ. Լաւրենտիան ծնած է 1820ին. իր պատանեկութեան ժամանակ նա գերմանի աշակերտ էր Եւրոպ. քաղաքը, եւ գրեթէ ոչ մի վարժարանական կրթութիւն չէ առած։ 1839ին մտած է զինուորական ծառայութեան եւ 1842ին իբրեւ վարժարանութիւն իր ցոյց տուած պատերազմական հմտութիւններու՝ սպայի (officier) աստիճան է բնութեան, Լաւրենտիան մասնակից է բազմաթիւ Կովկասեան արշաւանքներու՝ սպարապետ լեւազաններու գէմ. 1859ին Դաւաթի զորաց հրամանատար էր. եւ 1866ին զօրապետի աստիճանի է բարձրացած։ 1877ի պատերազմին՝ Լաւրենտիան նախնախնակութեամբ դրուած երկրորդական կտակաւորիչ. ապա գործին մասնակցութիւն ընդունելով պատերազմական գործողութեանը՝ եւ Կարսի տուան միջոցին շատ մեծ քա. ջուրէին է ցոյց տուած։

Ալալայի նշանաւոր ճակատամարտին մէջ ալ, ուր Լորէն - Մէլքեովի հրամանատարութեան տակ

1 Յայտնի է մանաւազ իր զբաղան կեղծանունը — Հէտրի՛։ Նշանաւոր երգիծարան. ունի շատ ընդիր բազմաթիւ երգիծարանական բարոյաբանական հեղինակութիւններ։

2 Ժողովրդական մատենագիր։

3 Թարգմանիչ, Դաւանդի։ Սենատոր։

4 Մոսկուայի Լաւրենտի ջենարանի նոր վերանորոգը։ Նշանաւոր բանասէր եւ բանահաւաք։ Մեծ ծառայութիւն է մատուցած ուսումնական գրականութեան իբրեւ ուս. ժողով. ասնագիտիչներու հաւաքող եւ ուսումնասիրող։

5 Ռուս զօրապետ, զինուորական պատմագիր Կիւկասեան պատերազմներու եւ զօրապետներու։

գտնուող ռուսական բանակը որոշիչ յաղթութիւն տարաւ, լազարեան՝ յառաջագահ զօրաբաժինը իր կառավարելի, Թէ այս եւ թէ կարսի պաշարման համար ինք բազմութիւ շքանշաններ եւ առանձն Գատերազմէն վերջը, 1878ին կողկանեան 2-ր բաշակին հրամանատար էր կարգուեալ։ «Ահա այսպէս, իր գրէ Պոտոյի, ինքն հայ ապր մը, առանց պաշարանի եւ այլ հովանաւորող կապերու, մի միայն իր անձնական արժանիքի շնորհիւ, ճանապարհ զարթեալ եւ զարթեալ իր առջեւ եւ գինուորական ավանդարձ ատոմաններուն եւ հասած», Եւջորդ տարին՝ 1879ին, նա բնաւորեցաւ հրամանատար Անդրկասպեան գաւառի Թիւրքմէններու դէմ պատերազմական արշաւանքին, բայց այն արշաւանքը զեռ չկատար հիւանդացաւ եւ կրքեց իր փառաւոր գինուորական կենտրոն 59 տարեկան։ Այս հայ զօրապետն ալ թաղուած է Թիֆլիսի հայոց մանչի գաւթին մէջ։

49. Կալէկ յօգուածը ուրիշ նշանաւոր հայ զօրապետի մը՝ Արշալո Տէր-Ղալաշանի վրայ։ Տէր-Ղալաշանն՝ հայ առաջ քահանայի որդի էր, ծնած է 1819ին, կրթուած է գինուորական ճարտարագիտական վարժարանը։ Ժամանակացած է նոյնպէս Դաղարանի դէմ մղուած պատերազմներուն։ 1865ին զօրապետի աստիճան է առած եւ վերջին պատերազմի ժամանակ հրամանատար էր Երեւանեան կողուած զօրաբաժինի, որ Լորիի Մէլիքովի բանակին ձախ թելը իր կողմէր, Գրամ-Պալի առջեւ թուրք բանակին յաղթելէն վերջը՝ Սէն-Դամիանի մօտ ալ իրմէ 2 անգամ աւելի ուժեղ թշնամուցի մեծ կորուստներ պատճառեց եւ իր գիրքը պահպանեց։ Այս միջոցին իրեն հրաման եկաւ ետ նահանջել, որովհետեւ Լորիի Մէլիքովի բանակն ալ սկսած էր ետ քաշուիլ նոր զօրքի պատերազմ։ Այստեղ երկար էր լինէր անընդապառնել, բայց բոլոր գինուորական նոյն իսկ անդգիտական պատմագիրները հիացմամբ կը նկարագրեն հայ զօրապետին այս նահանջը՝ իրմէ շատ աւելի ուժեղ թշնամուցի առջեւէն, անտանելի ճանապարհներու մէջէն, եւ իր հետ ունենալով նաեւ 3000 հայ գաղթականներ իրենց բնութիւններով եւ իրեղեններով, որով 6000 զօրք էր վերադասանքներով միասին եւ բոլոր գաղթականներին՝ ամբողջ 10 օր ետ նահանջելով՝ բերաւ անվնաս հաղթող Երեւանեան նահանջը։ Տէր-Ղալաշանն որչափ մեծ ազգամեալ էր, նոյնչափ ալ աշխուհի եւ բարոյական բարեմասնութիւններով օժտուած էր։ Պատերազմէն վերջը նախ զօրաբաժին, եւ ապա 1880ին կողկանեան 2-ր բանակի հրամանատար կարգուեցաւ եւ այդ պաշարման մէջ վաճառեցաւ։ Ինքն եւս թաղուած է նոյն տեղ իր միւս գինուորակիցներու հետ միասին։ Թօգուածին կցուած է Տէր-Ղալաշանի պատկերը։

50. Պոպոպի յօգուածը դարձեալ հայ զօրապետ Բէրեզ-Մարտի։ Հէլլիֆիսի վրայ։ Այս քաղ գինուորականը ծնած է Կուրի 1837ին, եւ իր կրթութիւնն աւարտած է Պետերբուրգի գինուորական սպայակոյտի ճեմարանին մէջ։ Ինք վաղբալան մեծ հիմունքիւն ունէր, որ իր բարձր գինուորական կրթութեան վրայ աւելնալով՝ կողկանեան բանակին ամենէն փայլուն սպաներէն մէկը

կ'անէր զինք։ Նա մասնակցած է նախ ռուսական բանակի գործողութիւններուն Լեհաստանի մէջ 1863ին Լեհական ապստամբութեան ժամանակ, 1867ին կողկալ գաղով նշանակուած է Ջաբախաւեան գաւառի (Լեռնական ցեղերու վրայ) կառավարիչ, եւ այնչափ մեծ ժողովրդականութիւն ձեռք բերած է այդ կրավարիցին ժողովրդեան մէջ, որ իր անունը գեռ մինչեւ հիմայ ալ այնտեղ մեծ յարգով կը յիշուի։ 1877ին պատերազմին՝ Հէլլիֆիսեան նախ Սուխուսի ջրանցի կողմէն, ուր մեծ քաղութիւն եւ ազգական հիմունքիւն է ցայց առուած, եւ իրեն զարմատութիւն՝ բարձրացած է զօրապետի աստիճանին։ Արեւելեան ամբողջական թշնամիներէ մտրելէն վերջը Հէլլիֆիսեան իր ինդրանգ կանչուած է Փոքր Ասիոյ պատերազմական դաշար։ Ժամանակացած է Ալլիարի ճակատամարտին, եւ ապա՝ Գրամուսի վարոյն նահանգին վրայ կառավարիչ է նշանակուած, եւ իր այդ պաշարման մէջ մեծ ծառայութիւններ է մատուցած բանակին պաշար հասցնելով, երբ ձեռուռու խառնութեան մէջ բանակն այդ կողմէն ամենամեծ կարտուութեան մէջ էր, ինչէն էր նոյնպէս որ թուրք զօրապետներու հետ իր բանակցէր կարիւր յանձնելու մասին, երբ տեղւոյսին հիւանդութեան բռնուելով՝ գեռ եւս երիտասարդ հասակին մէջ — 41 տարեկան վառ ճանեցաւ պատերազմի դաշարին վրայ։ Ինչէն ալ միւս զօրապետներու նման թաղուած է Թիֆլիս, նոյն տեղը։ Թօգուածին կցուած է իր զօրապետական պատկերը։ Ետոյ կու գայ միւս հայ զօրապետի՝

51. Յուլի Ալիարի համառօտ կենսագրութիւնն իր պատկերով։ Ալիարի ծնած է 1826ին, հայ ազգեւոր ծնողքէ, գինուորական ուսումնաւոր է կոչուներու (cadet) վարժարանի մէջ։ 1863ին մասնակցած է Լեհական ապստամբութեան դէմ մղուած արշաւանքին։ 1874ին նշանակուած է 19-ր զօրաբաժինի հրամանատար՝ Վոլկա, 1877ին պատերազմին՝ Ալիարի նախ Գուլիսիսեան եւ ապա Սուխուսի ջրանցի զօրաբաժինի հրամանատար էր, եւ քանի մի ճակատամարտներ է մղած։ Պատերազմէն վերջն ալ քանի մի զօրաբաժիններ կառավարելէն վերջը 1885ին կարգուած է ռուսական 3-ր բանակի հրամանատար արեւմտեան սահմանի վրայ եւ 1894ին բանակի ծառայութիւնէն հրաժարելով՝ նշանակուած է Օրինուորական խորհրդի անդամ։ Ալիարի մահ է 1896ին։ Իր մարմինն եւս բերուած է Պետերբուրգէն Տիֆլիս եւ նոյն տեղը թաղուած։

52. Ինչեւ-Գու-Մարտի յաղթ թարգմանութիւնը՝ Ալիար։ Հիւսիսի Les Orientales հաւաքածուէն «Հիւսիսի», բանաստեղծութեան։

53. Ալիարի յօգուածը՝ յօգուածը՝ Սիւրապետներն իր զինագրով, հին եւ նոր նկարչութեան զանազան ուղղութիւններու վրայ։

54. Եւ Ալիարի յօգուածը՝ կենսագրութիւնը, որ մանրամասն կը գտնեն մեր ընթերցողները «Հաւա-

1 (Գեղեցիկ) Տիւրքիէն ալ եւ կին, յայտնի են իրեն ըստ թարգմանիչ գաղղ. բերանէի. կ'ապրեն Տիֆլիս։

2 Ալիարի հաւաքածու ռուս նկարիչ։

դէտի՝ 1897ի Գեղեկամբերի համարին մէջ. Մեր տա-
ղանդաւոր ծովանկարը 4 ուղանալիքն ուղարկած
յատկապէս այս հաւաքածոյի, համար, որոնց նիւ-
թերն են. 1. Նայի ինքեան Արարատեն. 2. Քարմ
եղանակ. 3. Մարմարայ ծովը գիշերուան մօտ. 4.
Հասնապարհորդներու գուրս հանուիլը Մարմա-
րայի մէջ:

(Ղեկըն զոս մեքոս)

Կ. ՏԻՒՐՆԱՆ

ՀԱՆՈՍՈՒԿԱՆ

ՅՈՐՈՇՅԱԿ ԻՌԻՐԻՆԵՆԸ ՅԵՐՈՍԵԼԵՄ ԵՒ Ի
ՓՐԱՎԱՅՈՍ

Հիշենք այս փամանակաց հետեւեալ գտնուած
հետեւեալները, ինչպէս չենք, դրամ, յիշատակա-
րան, առիթ տուին մերի՝ առանց մասին եղած տե-
ղեկութիւնները ի միամտովի փամանակագրական
կարգաւ եւ համառօտ կերպով ներկայացնել Ռու-
բինեանց եկեղեցատիրական յիշատակներն յերու-
սաղէ՞՞ եւ ի շրջակայս:

Առաջին անգամը ի հանդիպելը Հեթում Ա.ի,
որ Թաթարաց գաշնակից լինելով, ստիպուած էր
իւր բանակով մասնակից խոցա պատերազմներուն,
եւ Եգիպտոսի մասլէմանին դէմ պատերազմ մղե-
լով՝ հետզհետեւ առնուեցան Ատրուց երկիրը եւ
ուրիշ քաղաքներ. ասոցմէ ամանը, որպէս Յե-
սիսիան, Գերասան, Սալմէ, Քերեք՝ Հեթումի իշ-
խանութեան տակ մնային գրեթէ 7 տարի, եւ այն
միջոցին Հեթում Ա. եկեղեցիներ շինեց ի Քերեք՝
Ս. Եղազի եւ Ս. Գերեք անուամբ, որոց գոյու-
թիւնը ոչ թէ ազգային պատմիչներէն առնելով կը
գնենք, այլ այն յիշատակարաններէն, որ գտնուե-
ցան 1878ի Քերեք քաղաքի մէջ. այսպէս գտնուե-
ցաւ սեւ մարմարին մը հետեւեալ արձանագրու-
թեամբ.

Ա. Եկեղեցին սուրբ Յովով անուով Հեթում
Խաչատուրի թափմով շինուեալն էր անուանէ Տէփնի
Զարեհի Եկեղեցին պատրուարին վերջը յաղմու-
նէն (1257). (Պատմ. երուսաղէմի, 187,
Աստուածատուր Եպիսկոպոսի Եպիսկոպոսի),

Միայն այս յիշատակարանէն կը հասկնուի՝
որ Հեթում ի Քերեք եկեղեցի մը չկարէ եւ ի յի-
շտակ տիրելի իւրով զապալել. այս եկեղեցւոյ մա-
սին ուրիշ որեւէ տեղ յիշատակութիւն չկայ: Դա-
ւե վերջին փամանակներն աւերակի մը մէջէն պա-
տահապէս պատի մը մարմարեոնի վրայ հետեւեալ
արձանագրութիւնը գտնուեցաւ. «Ու զոս հոցի-
նեցե իւրը այլ անիւնի թափն որ ելանէ ի բերան
հետեւ. թէկէցաւ...» (չի կարգաւորել): Այդ վե-
րոյիշեալ սեւ մարմարինի գտնուած փամանակ,
մինչդեռ աւերակէն սիւնի մ'ալ ելած էր, սակայն
մինչեւ ցարդ առիթը չէր եղած տեսնուլ եւ կար-
գալու, ինչ որ Գեր. Աստուածատուր եպ. կը յիշէ
իւր երուսաղէմի պատմութեան մէջ (յէջ 189) թէ
«գրեալ ի շրջուան հայկական տառիք» Այդ

սիւնը թեպէտ անձամբ չտեսնաք, սակայն մի ու-
րիշ միջոցաւ տեղեկացանք՝ թէ սիւնը արծա-
թեայ է, գրեթէ 371 արամ կը կշռէ, շինուած
այնքան հուրը չէ եւ շրթանց վրայ կայ հետեւեալ
յիշատակարանը՝ «Պահա՞ Տեր շինեալ իւրաքանչեւ
եւ շինեալ ինչ նորմ եւսին», Այս յիշատակա-
րանը բաւական կը շփոթէ իւր մը նոր անտաճը,
որ կը յիշէ «... Պահա՞ն ինչ նորմ եւսին ինչ
բաւով, «Երանիկ», անուամբ իւրեքինեան թագու-
հի չի յիշուի:

Հեթում առաջնոյ ամուսինն էր Ջապել,
գուսար Լեւոն Բ.ի, իսկ Հեթում Բ. կուսակոթն
էր եւ երբեք չի յիշուի ի պատմութիւնս՝ թէ նա
ամուսնացած լինի որեւ իցէ ժամանակ: Իսկ սիւ-
նիկա Հեթումներէն զատ՝ ուրիշ Հեթում չենք
ուշեցնք. ուրեմն հաւանական եւ սողոյ՝ է՝ որ յի-
շտակարանը «Պահա՞ Տեր շինեալ...» քան
կ'ուզէ անկարելի Հեթում Ա.ը, որով պիտի մտա-
ծենք՝ թէ Հեթում Ա. յետ մահուան Ջապելի,
վերադառնալով «Երանիկ», անուամբ տի-
րին մ'առած լինի: Սակայն այս ենթադրութիւնը
հաւանականութենէ շատ հեռի է, փասն զի այդ-
պիսի յիշատակութիւն մը չկայ որեւէ ազգային
պատմութեան մէջ. ուրեմն հաւանականաբար
կրնանք ըսել՝ թէ այդ տեղ եւսին ի թուր անուն
չէ, այլ անձական մը թագուհին չարիտացող բարե-
պաշտութեանն արտայայտել, ինչպէս վերոյիշեալ
յիշատակարանին մէջ ըստած է «... Երանիկ
Տէփնի Զարեհի...» իսկ այս տեղ առանց Զարեհ
անունը տալու միայն երանուհին՝ այդինքն «Երա-
նիկ», յիշուած է:

Հեթում առաջնոյ անունը կը յիշուի նաեւ
Ս. Ծանդեան Տաճարին ներքին տախտակեայ գրան
վրայ գտնուած յիշատակարանին մէջ. որ է. «Թէփն.
Ուշ. Իւրեցաւ դուռն սուրբ Աստուածածնի յե-
ռամ Տեր Սեբաստիան եւ Տեր Առաքել ի Թափն
որսնինաւ... Հեթում արքայ կուսակոթն. Բերե-
թաւ Աստուած շարժի իւրեքանորոց: Լեւոն Գ. որդի
Հեթում առաջնոյ, երբ տակաւին գերի էր Եգիպ-
տոսի Փնտուխտար ամիրայիս ըով, հրամանաւ
Փնտուխտարի եկաւ երուսաղէմ յուրա Սրբազան
Տեղեաց եւ ապա վերադառնալ քաճաւ. յեղիպտոս:
(Հ. Մ. Չամչեան, Գ. հատոր 269): Երբ գրու-
թեանէն ապառնով իւր Տեր յաւրդեք, սկսաւ շի-
նութիւններ ընել, կործանուած քաղաքներ,
աւերած եկեղեցիները, քանդուած շէնքերը վե-
րականգնեց, եւ իւր կենաց վերջին տարիներուն
մէջ շինեցաւ նաեւ յերուսաղէմ եւս յիշատակներ
ունենալ, որպէս կը հասկնուի հետեւեալ յիշա-
տակարանէն.

«Ի անիւն-անիւն Լայոյ եփն հաբէր երեւ-
տաւ եւ հիմ (1286): Դուռնոր ծառայ տիրայն
սիւն-սիւնից Ծաւով լայոյ-լայոյ» յարեւելից իւր յա-
րաւ-ծառայ իւրաքանչեւ երաւեալի մը բերեալի եւ շինե-
տաք լայոյ-լայոյն Լեւոնի, եւ Տեր Եփեմ իւրաւ-
իւն: Սեբ. Եփեմից եկեղեցւոյ թափն տա-
լուց, եւ Հերեւել-լայոյն (Լեւոն) պարսկացոյ, որ
իւրեքայ Ս. Թափ-որդի եւ իւր լայոյնց երեւ-
եաւ իւրեքեցէն, (Պատմ. երաւեմ, 189, Աս-
տուածատուր Եպիսկոպոսի) Այս յիշատակարանէն